

ПИТАННЯ ДОСТОВІРНОСТІ ТА ДОСТУПНОСТІ ІНОЗЕМНИХ ДЖЕРЕЛ В ПРОЦЕСІ ВИСВІТЛЕННЯ ДИСКУСІЙНИХ ФАКТІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Метою даної публікації є спроба проаналізувати факти з історії України на основі документів та робіт науковців сусідніх країн, точніше Польщі та Білорусії. Вказано, що особливістю зарубіжної історіографії вітчизняної історії є те, що вона представлена або в контексті історичних подій, що мали місце на теренах всього Радянського Союзу, або роботами порубіжних науковців та доробком вітчизняної діаспори і лише за малим виключенням це дослідження, які визначають сучасні напрямки світової історичної науки (соціальна історія, повсякденне буття, жіноча історія та ін.). Визначено актуальність створення спільних історичних концепцій порубіжних країн.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, джерела, порубіжжя, спільна історія

Целью данной публикации является попытка проанализировать факты из истории Украины на основе документов и работ ученых соседних стран, точнее Польши и Белоруссии. Определено, что особенностью зарубежной историографии отечественной истории является то, что она представлена либо в контексте исторических событий, имевших место на территории всего Советского Союза, либо работами ученых ближнего зарубежья и наработкой отечественной диаспоры и лишь за малым исключением это исследования, которые определяют современные направления мировой исторической науки (социальная история, повседневная жизнь, женская история и др.). Указано на актуальность создания общих исторических концепций порубежных стран.

Ключевые слова: зарубежная историография, источники, порубежье, общая история.

The purpose of this exploration is an attempt to analyze historical facts in Ukrainian history on the ground of a documents and works of scientists from neighboring countries such as Poland and Belarus. The other purpose is to discover the possibility of usage of foreign scientific school's materials, works of individuals and to disclose the problem of excess to other countries sources as well as the possibility of their implementation in works of national scientists.

The peculiarity of a foreign historiography of national history is the fact that it is presented in the context of events that took place on the Soviet Union territory or it is **presented in the works of individual foreign scientists or in researches of Diaspora. And only a small part is investigations that keep up with modern schools of history (social history, everyday living, women's history etc.)**

The important issue for the modern history is the creation of mutual historical concepts of neighboring countries. The traditional vectors for Ukraine are the eastern one and the western one, not only in economics or politics but also in historical future.

One of the brightest periods of our history during the XX century is the period of establishment of state's basics of USSR. It can be examined from political, territorial, ethnical and other points of view and is presented in foreign historiography the most.

Liquidation of political opposition on the Soviet Ukraine territory, contrary to national history, is displayed in Polish historiography and various sources about legal political Ukrainian camp in interwar Poland that gives us an understanding of the themed area of the historiography. R. Tozheckii and B. Cubyls'kii, polish historians, made an attempt to find the objective reasons of the establishment of the integral nationalism and its spread in Ukrainian society. Similar researches are sources for national scientists. Social mission of Greek Catholic Church is being investigated from new methodological points of view and the role of A. Sheptuc'koho in the retention of national-cultural and religious identity of «galucki» Ukrainians. M. Papzhenskii-Tyrok, R. Tozhecki, Y. Tomashevski, T. Sliva, A. Zembi have provided some vivid materials

about and paid close attention to the status of orthodox beliefs and immateriality of Ukrainians in «Holmshuna» and «Pid'asha».

Soviet historians did not study those problems that had contradictory-ideological basis and researches were strictly political. They ran to extremes of negativism and produced the wrong image of the events that had taken place at Western territories of Ukraine during interwar period in the XX century.

We surely do have different conceptions and points of view on the history facts even today, but this forces us to look for optimal assessment of events and occurrences.

In this context, the work of M. Starovoytova «Russian-belorussian-ukrainian bordering during 1920-1930: socio-cultural aspect» is rather interesting. In our point of view, this research is an example of ambiguous understanding of events concerning governmental policy in bordering areas during 1920's. The author persuades himself and his colleagues that Russian population and Russian language played a huge role in developing processes of adjacencies by ascertain the assimilation of Russian population among native population of Ukraine.

Finally, work with foreign sources is complicated because of the physical (territorial) and language barriers. In our opinion this is just a piece of a global problem. National archives are generally open to researchers, except for archives of SSU. It is more complicated to get access to foreign archives or even periodicals. Traditional stand-off of societies and science schools, absence of the united base of science researches are the main reasons for short-sight in research and low quality of materials.

Keywords: foreign historiography, source, borderlands, common history.

За роки незалежності не одноразово лунали заяви, що фактично не відбувається істотних зрушень в уявленнях українських і зарубіжних істориків про стан української історичної науки новітньої доби. Криза досліджуваного періоду пов'язується з певною заангажованістю науковців, пануванням емпіричних, описових досліджень, не доступністю або низькою якістю джерельних видань, браком відповідної парадигми української історії, яка б дала змогу вийти на сучасні рівні й стандарти наукового опрацювання. Ми дозволимо собі не погодитись з подібними твердженнями. Позитивні зрушення безумовно є – це і поява когорти дослідників, які формують нові підходи у виробленні сучасної концепції вітчизняної історіографії, якісні зміни наукових поглядів науковців старшого покоління, організація широких міжнародних форумів де на основі нових методик, джерел вивчають питання, пов'язані із розвитком історичної науки як в Україні безпосередньо, так і за її межами.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що специфічною ознакою сучасної української історіографії є також й те, що на початку 1990-х років відбувалось нагромадження історичних знань, пов'язане із відкриттям для дослідників нових архівних фондосховищ і заборонених раніше праць

істориків. Л. Зашкільняк справедливо зазначає, що після десятиліть панування у вітчизняній (радянській) історіографії офіційної методологічної доктрини (марксистсько-ленінського вчення) виникли сприятливі перспективи вільного вибору кожним дослідником відповідної його знанням, досвіду та ідеологічним чи політичним поглядам, методологічної орієнтації [1, с. 7]. Це пов'язано, зокрема, з тим, що після проголошення державної незалежності України, почалася нова епоха в історичній науці, змінилися пріоритети, підходи і методи досліджень, утвердився дух плюралізму в науковій творчості. Дослідників цікавить не тільки їх власне бачення історичного факту, а й його місце в світовій історії. Українська історична школа активно формує свою позицію в світовій академічній науці.

Метою даної розвідки є спроба проаналізувати історичні факти з історії України на основі документів та робіт науковців сусідніх країн, точніше Польщі та Білорусії. З'ясувати можливість використання у вітчизняній науці доробків іноземних наукових шкіл та праць окремих дослідників та розкрити проблему доступу до зарубіжних джерел і можливість їх використання в роботах вітчизняних вчених.

Особливістю зарубіжної історіографії вітчизняної історії є те, що вона пред-

ставлена або в контексті історичних подій, що мали місце на теренах всього Радянського Союзу, або роботами порубіжних науковців, чи доробком вітчизняної діаспори і лише за малим виключенням це дослідження, які визначають сучасні напрямки світової історичної науки (соціальна історія, повсякденне буття, жіноча історія та ін.)

Актуальним для сучасної історичної науки є створення спільних історичних концепцій порубіжних країн, при цьому важливим залишається можливість кожного народу, етносу не загубитись в історичному часі, визначити своє достойне місце серед сусідів. Для українців традиційно актуальними залишаються східний і західний вектори не лише в економіці та політиці, але і в історичному минулому та науковому майбутньому.

Одним із найбільш яскравих періодів нашої історії ХХ ст., безумовно – є період розбудови держаних основ України, саме його можна розглядати з політичного, територіального, етнічного та інших аспектів і саме він найбільш широко представлений в зарубіжній (порубіжній) історіографії.

Як приклад, може бути ліквідація політичної опозиції на теренах радянської України. Польська історіографія достатньо репрезентована історіографічними джерелами про функціонування українського легального політичного табору в міжвоєнній Польщі, що дозволяє говорити про окремих тематичний напрям досліджень. Основні контури цієї проблеми окреслені у 1920-1930-х роках. У повоєнні десятиліття окремих питань партійно-політичної розбудови Західної України також торкалися представники зарубіжного українства. Тоді ще не було створено глибоких наукових праць, переважали публікації, побудовані на спогадах авторів. Особливо цінними у цьому відношенні, є праці І. Кедрина-Рудницького та І. Макуха [2]. Певних успіхів досягнуто у вивченні клерикального консерватизму, зокрема соціальних функцій ГКЦ, діяльності митрополита А. Шептицького [3]. Саме з нових методологічних позицій, вивчається суспільна місія ГКЦ та особиста роль А. Шептицького у справі збереження національно-культурної та

релігійної ідентичності галицьких українців. Багатством фактологічного матеріалу та зваженими оцінками стосовно становища православної віри та духовності українців на теренах Холмщини та Підляшшя відзначаються праці М. Папежинської-Турек, Р. Тожецького, Є. Томашевського, Т. Сліви, А. Земби. Для розуміння змісту робіт, наведемо кілька цитат: *«У грудні 1936 р. військова влада розпочала так зв. колонізацію Холмщини, акцію, апогей якої припав на 1937-1938 роки. Це був акт просто злочинної дурості, навіть із точки зору польських державних інтересів. Адже якраз напередодні війни, з якою ця влада вже мала обов'язок рахуватися, розпочалося примусове навернення на католицизм православних мешканців Холмщини, котрі вважалися зрученими поляками. Ця акція, яка відбувалася на території, де до того часу не було великої напруги в національних стосунках, і в ході якої військо неодноразово додало силою опір парафіян, що спричиняло смертельні жертви, додала Польщі й полякам нові маси непримиримих ворогів, а для мешканців Холмщини й Волині стала тим основним досвідом, який формував у наступний період їхнє ставлення до поляків»* [4].

«Отже, які були наслідки цієї акції? Знищено всі об'єкти, які віддавна планувалося зруйнувати, а навіть більше. У цьому сенсі, з точки зору державної влади, акція мала успіх [5]. У ході руйнування не дотримано жодних принципів чи директив. Руйнувалося все, що здавалося владі зайвим, залишаючи православній Церкві лише абсолютний мінімум» [6].

«Важко поминути мовчанням той факт, що парою років раніше, хоч, звичайно, не з такою великою брутальністю, на подібний шлях стали власті II Речі Посполитої. Маю тут на увазі розпочату восени 1938 р. акцію руйнування православних церков на Люблінщині й Волині. Жертвами її полягло кілька десятків храмів; операція, здійснена за допомогою війська, мала нібито запобігти «переходу уніатів на православ'я». Так, принаймні, стверджує сучасний католицький історик Єжи Клочовський, який оцінює її рішуче негативно як «брутальну акцію», котра, по суті, шкодила спробам навернення

православних на так звану «неоунію». Варто додати, що вона викликала живі протести з боку значної частини польського суспільства, а також... радянського уряду, який на власній території вже встиг позакривати майже всі церкви. Москва покликала тут на положення Ризького мирного договору (1921), який у статті VII (пункт I) гарантував особам «російської, української та білоруської» національностей, що мешкали у Польщі, вільне «здійснення релігійних обрядів» (звичайно ж, на засадах повної взаємності) [7]. На нашу думку, подібні роботи допомагають сформулювати нові напрямки вітчизняних досліджень.

Одним з пріоритетних напрямів зарубіжних науковців традиційно виступає історична біографістика, як приклад, роботи польських дослідників З. Запоровського, Я. Мокляка, та інші, що предметно вивчали історію УНДО, УРП, діяльність Української парламентської репрезентації та ін. [8]

Серед конкретно-історичних питань найбільшим розмаїттям оцінок і суперечливістю трактувань позначений пласт літератури з історії українських радикальних рухів. Це зумовлювалося не тільки складними суспільними реаліями, але й відмінними ідейними поглядами авторів. У 1940-1980-х роках праворадикальний рух інтенсивно вивчався лише в українських зарубіжних центрах. Саме там було виявлено значну кількість історіографічних фактів, що розкривають процес організаційного становлення і розвитку УВО та ОУН, основні елементи націоналістичного світогляду, вплив ідеології «чинного націоналізму» на формування програмних та ідеологічних засад націоналістичного руху, містять численні приклади антипольської боротьби українського підпілля, порушують питання зовнішньої політики ОУН тощо.

Проте дослідження діаспорних істориків (І. Кедрин, П. Мірчука, З. Книша та ін.) [9], побудовані значною мірою на спогадах учасників подій, тому у них багато суб'єктивного, ідеалізація націоналістичних організацій, окремих дійових осіб, применшення ролі інших політичних сил.

Радянські історики, по суті, не вивчали цієї проблеми, їхні праці мали суто ідео-

логічне спрямування. Впадаючи у крайність негативізму, вони подавали спотворену картину подій на західних землях України міжвоєнної доби ХХ ст. Натомість окремі історики народної Польщі (Р. Тожецький, Б. Цибульський) [10] зробили спробу з'ясувати об'єктивні причини виникнення «інтегрального націоналізму», поширення його впливу серед української громадськості. Подібні дослідження є джерелом для вітчизняних науковців.

Безумовно і вітчизняні історики Я. Ісаєвич, Я. Калакура, М. Коваль, С. Кульчицький, що змогли відійти від певних ідеологічних комплексів, досліджували розвиток української історичної науки у післявоєнний період, її методологічні засади, принципи формування, вплив суспільно-політичної ситуації, ідеологічних чинників на діяльність істориків, репресивні кампанії сталінського режиму [11]. М. Коваль зазначав, що у 30-40-і роки ХХ ст. дослідників цікавили важливі проблеми української історії, що виходили далеко за рамки історіографії, набуваючи значного суспільно-політичного резонансу. Передусім це проблеми історичного поступу УРСР, її політичного становища і курсу, взаємин зі слов'янським світом, особливо з Росією [12].

Вивчення життєдіяльності населення Росії ХХ в. пов'язане з труднощами, зумовленими частими змінами території, адміністративного поділу, меж численних регіонів та ідеологічним тиском.

Показовою в даному контексті видається робота М. І. Старовойтова «Русские белорусско-российско-украинского пограничья в 1920-1930-е гг.: социокультурный аспект» [13]. Дане дослідження, на нашу думку, слугує прикладом неоднозначного трактування подій 1920-х років в розумінні державної політики в прикордонних областях. Автор, констатує процеси асиміляції російського населення серед корінних мешканців України та Білорусії, переконує себе і колег в тому, що російський народ і його мова відігравали «велику роль в розбудові відсталих околиць імперії».

Дозволимо собі процитувати деякі моменти, як відомо документальні матеріали слугують основою державницьких концепцій: «...На

пленумі ЦК ВКП (б) 12 жовтня 1937 р. І. В. Сталін пояснив необхідність введення російської мови у всіх школах як обов'язкового предмету, тому що на ній «...можуть більш-менш висловлюватися всі громадяни СРСР...», пов'язавши це в першу чергу з введенням загальної військової повинності, коли армія повинна бути «армією Союзу, а не окремих областей або республік» [14, с. 299]. У БРСР і УРСР робота з російським населенням проводилася слабо або взагалі не проводилась. Так, голова Національної Комісії ЦВК УРСР А. І. Хацкевич пояснював запізнілу роботу з росіянами тим, що в республіці вони не розглядалися як національна меншина [15, с. 221]. Очевидно, така проблема існувала і в Україні, тому що 19 січня 1927 р. вона стала предметом обговорення на нараді представників національних меншин УРСР. Там було прийнято постанову про роботу серед російського населення в Україні. Матеріал був направлений 27 січня 1927 р. М. І. Калініну, причому констатовалося: «Дуже велике значення набуває на Україні російське питання».

Чудова базова статистика позбавляє можливості до апеляції і тим самим викликає сумніви: «...на території України населення російської національності налічується всього (так у тексті. – М.С.) 2 529 092 жителя ...» [16, с. 465]. Зазначалося, що це становить 30,3 % охоплення всього російського населення УРСР і 90 % – по сільській місцевості. У Волинському, Глухівському, Київському, Коростенському та Чернігівському прикордонних з УРСР і РРФСР округах у 1926 р. проживало 315 050 росіян, з яких 130 429 чол. – у Глухівській окрузі та 125 514 чол. – у м. Києві (81,2 % від усіх росіян у цих округах). Якщо виключити м. Київ, то ступінь урбанізації росіян в середньому становила 32,6 %, при 80 % – по Чернігівському, 63,3 % – Волинському, 21,7 % – Глухівському [17, с. 76-87; 18, с. 27-28]. Аналіз даних перепису 1926 р. по соціальним групам показав, що росіяни в показовому Волинському окрузі трудилися робітниками – 11,4 %, службовцями – 12,5 %, такими що допомагають членам сім'ї – 22,8 % і військовослужбовцями – 27,2 %.

Автор вказує на продуману тактику з боку влади, щодо російського населення в прикордонних територіях: «...У зв'язку з секретністю даних перепису 1939 р. про військовослужбовців є підстава вважати, що вони пройшли по графі «нерозподілені». Підставою для цього є значне переважання росіян, українців і татар чоловічої статі серед нерозподілених по галузях народного господарства білоруських областей, а росіян і татар – по українським областям.

Перепис 1939 р. зафіксував в Житомирській області 85 656 чол. росіян, з яких чоловіків – 73,4 %, жінок – 26,6 % (у містах чоловіків і жінок було порівну, на селі ж – 85 % і 15 %). У Київській області відповідно – 251 028 чол. (чоловіків – 62,4 % і жінок – 37,6 %), у містах – 48,0 % і 52,0 %, а на селі – 90,6 % і 9,4 %. У Чернігівській області було 80,6 % російських чоловіків і 19,4 % жінок. У зазначених областях близько 70 % росіян проживало в сільській місцевості. Виявлені дані про національний склад зайнятого в галузях народного господарства міського і сільського населення Житомирської області в основному підтверджують співвідношення зайнятості росіян, як і в білоруських областях. В індустріальному секторі з числа російських чоловіків було 19,5 %, на військовій службі – 66,2 %, в сільському і лісовому господарстві – 7,8 %, держустановах – 3,2 %. [19, л. 2, 13]. Більшість населення і міст, і повітів як білоруських, так і українських губерній прикордоння були грамотними саме в зв'язку зі знанням російської мови. Прагнення отримати освіту російською мовою було стійким, хоча в умовах здійснення національної політики більшовики надавали великого значення українізації. Особлива роль у цьому процесі відводилася національній мові. На практиці виявилось складно забезпечити повноцінне функціонування білоруської та української мов у всіх сферах життєдіяльності республік. Серед службовців, робітників і селян був живучий стереотип, що якісну освіту можна отримати лише російською мовою. Форсовані темпи розвитку всіх рівнів освіти привели до значного підвищення грамотності як російського населення, так і інших національностей. 3

початку 1930-х років роль російської мови цілеспрямовано стали підвищувати. Через неї долучали поліетнічне населення республік до ідеологічної системи, засвоєнню нових радянських культурних норм і соціальних ролей. Місто залишалося російськомовним, особливо в Гомельській і Київській областях. Так, 20 квітня 1938 року РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України», обґрунтовуючи це посиленням братніх зв'язків і єдністю українського, російського та інших народів СРСР; необхідністю вдосконалення наукових і технічних знань українських кадрів; забезпеченням необхідних умов для несення всіма громадянами УРСР військової служби в лавах РККА і ВМФ [20, с. 358-359].

Російською рідною мовою в Київській області назвали 49,4 % городян-українців, Житомирській – 57,6 %, Чернігівській – 69,5 %. Таким чином, більшість населення міст розмовляло російською і на цій мові отримувало освіту. До кінця 1930-х років, звертає увагу А. І. Вдовін, утверджуються уявлення про російську мову, як мову інтернаціональної культури «...російська культура сама по собі мало чого коштувала, якщо не ставала радянською» [21, с. 101]. В українських областях порубіжжя абсолютна більшість росіян проживала в сільській місцевості. Росіяни вносили свій внесок у розвиток економіки та культури прикордонного регіону [13]. Отже, ґрунтовна статистика і жодного слова про голод, про самотутню україномовну селянську культуру, про механізми залучення селян у колгоспну сферу і насадження урбанізованої пролетарської культури – яка роль етнічних росіян в цих процесах.

Подана робота містить велику кількість статистичних даних, нормативних актів –

таким чином, можна стверджувати про об'єктивне дослідження епохи та процесу етнічного формування населення порубіжжя. Але чомусь, складається враження все того ж традиційного ідеологічного присмаку, а саме домінування, як на законодавчому (це зрозуміло) так і на побутовому рівні «великого російського етносу», чи може взагалі це були не українські і не білоруські території та й корінного населення там не було.

Робота з іноземними джерелами ускладнюється передусім їх фізичною (територіальною) та мовною недоступністю і якщо останнє можливо подолати то, з доступністю складніше і питання навіть не у візах, матеріальних статках науковців, адміністративній тяганині (для легального провозу матеріалів з російських архівів через кордон потрібно мати дозвіл Міністерства культури РФ) та ін. На нашу думку, це все лише складові більш глобальної проблеми, а саме – достовірності, цілісності та доступності неоднозначних джерел. Вітчизняні архіви в своїй більшості доступні для дослідників, не маються на увазі архіви СБУ, складніше отримати матеріали зарубіжних архівів та що там архівів, бодай періодику чи монографічні дослідження. Традиційна закритість суспільств та наукових шкіл, відсутність єдиної бази напрямків наукових досліджень породжує містечковість і як результат низьку якість робіт.

Сучасні історичні дослідження переповнені джерелами різного ґатунку, які на жаль, сумнівної достовірності (не відповідають вітчизняним аналогам), вирвані з контексту або традиційно гублять людину з її історією, світоглядом. Історичний матеріал часто слугує не для вироблення логічних концепцій, а для чергової хвилі дискусій та протистояння.

Джерела та література

1. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Зашкільняк Л. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 227 с.
2. Берестейський мир: спомини і матеріали. Львів, 1928; Причини упадку Польщі. Краків, 1941; Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького миру. Нью-Йорк, 1971; Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид-во Фундації ім. Є. Коновальця, 1974. – С. 395-426.

3. Korolevskij S. Métropolitte André Szeptyckyj, 1865-1944. – Rome, 1964. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1989. – Зошит 1. – С. 194-207; Тулюк-Кульчицький Д. Державна етика. (Католицька наука про державу). – Мюнхен, 1966.
4. Tadeusz Andrzej Olszanski, Historia Ukrainy XX w. – Warszawa 1993. – s. 155-156.
5. Mirosława Papierzynska-Turek. Miedzy tradycja a rzeczywistoscia. Panstwo wobec prawoslawia 1918-1939. – Warszawa, 1989. – s. 373.
6. Ryszard Torzecki, Z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich na Lubelszczyznie // Stan i perspektywy badan historycznych lat wojny i okupacji 1939-1945. – Warszawa, 1988. – s. 235.
7. Janusz Tazbir, Rosjanie sa przekonani, ze katolicy od dawna przesladuja prawoslawie, «Polityka». – 2002. – № 23(2353) від 08-06-2002 – с. 69.
8. Brzoza C. Ukraina reprezentacja parlamentarna w II Rzeczypospolitej // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Т. I-II. – Krakow, 1992-1993. – S. 153-165.; Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк; Торонто, 1974. – 419 с.
9. Кедрин Іван. Життя – Події – Люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк : Червона калина, 1976. – 724 с.; Скоцко Євген. На поклик рідної землі ОДВУ. Організація Державного відродження України в ЗСА: Допомога української еміграції в ЗСА визвольній дії ОУН. Спогади учасника. – Париж : Українське слово, 1986. – 208 с.: іл.; Книш Зиновій. Варшавський процес ОУН: На підлозжі польсько-українських відносин тієї доби. – Торонто : Срібна сурма. Т. 2. – 1986. – 536 с.; Плющ Василь. Боротьба за Українську державу під советською владою: Підпільні українські організації в Україні у 1920-1941 р. Розгром укр. еліти й укр. селянства. – Лондон : Українська Видавнича Спілка, 1973. – 125 с.
10. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми / Р. Тожецький // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1989. – Зошит 1. – С. 194-207; Цибульський Б. Люди козацького серця: (Слідами жорстокої долі) [Текст] : повість. Ч. 1 / Б. Цибульський; Вст. сл. авт. – Париж : [б. в.], 1959. – 126 с.; Andrzej Chojnowski, Ukraina. – Warszawa, 1997. – s. 128.
11. Калакура Я. Історичні засади українознавства / Я. Калакура. – К., 2007. – 381 с.; Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3-26.; Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти / Я. Ісаєвич // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка] / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2004. – С. 7-24.
12. Коваль М. В. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936-1956 рр.) / М. В. Коваль, О. С. Рубльов // Український історичний журнал. – 1996. – № 6.
13. Старовойтов М. И. Русские белорусско-российско-украинского пограничья в 1920-1930-е гг.: социокультурный аспект / М. И. Старовойтов // Российские и славянские исследования. – 2010. – № 5.
14. ЦК ВКП (б) и национальный вопрос. Кн. 2: 1933-1945 / сост. Л. С. Гатагова [и др.]. – М. : РОССПЭН, 2009. – 1095 с.
15. Замойскі А. С. Нацыянальная праца з рускім насельніцтвам БССР у 1920-я гады / А. С. Замойскі, В. П. Пічукоў // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы навук. канф., Мінск, 6-7 снеж. 2001 г. / Камітэт па справах рэліг. і нац-ей пры СМ РБ, Ін-т гісторыі НАН Беларусі; рэдкал.: С. І. Буко [і інш.]. Мінск : Дэполіс, 2001. – 378 с.
16. Жиромская В. Б. Демографическая история России в 1930-е гг.: взгляд в неизвестное / В. Б. Жиромская. – М. : РОССПЭН, 2001. – 280 с.
17. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т. XI. – М. : ЦСУ СССР, 1929. – 203 с.
18. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т. XII. – М. : ЦСУ СССР, 1928. – 482 с.
19. Российский государственный архив экономики, ф. 1562, оп. 336, д. 912.
20. Історія української культури: Зб. мат. і док. / Упоряд.: Б. І. Білик [та інш.]; за ред. С. М. Клапчука [та ін.]. – К. : Вища школа, 2000. – 607 с.
21. Вдовин А. И. Русские в XX веке / А. И. Вдовин. М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 448 с.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.